

УДК 336.717.113:336.747.5

Потривасва Н.В.
доктор економічних наук, професор,
Миколаївський національний аграрний університет

Параконна А.В.
студентка
Миколаївського національного аграрного університету

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ І РОЗРАХУНКИ: ЕКОНОМІЧНА ТА ЮРИДИЧНА СУТНІСТЬ КАТЕГОРІЙ

OBLIGATIONS AND PAYMENTS AS ECONOMIC AND LEGAL CATEGORY

АНОТАЦІЯ

У статті наведено результати дослідження економічної та правової сутності категорій «розрахунки» і «зобов'язання» в системі бухгалтерського обліку. Встановлено взаємозв'язок між досліджуваними поняттями. Визначено вплив трактування поняття «зобов'язання» на облік дебіторської та кредиторської заборгованості. Обґрунтовано положення, що показники, розраховані на підставі економічно вивірених даних, дадуть змогу більш точно аналізувати ефективність здійснюваних вкладень. Доведено, що реальна інформація про зобов'язання суттєво впливає на ефективність управління підприємством.

Ключові слова: розрахунки, зобов'язання, дебіторська заборгованість, кредиторська заборгованість, контрагенти.

АННОТАЦІЯ

В статье приведены результаты исследования экономической и правовой сущности категорий «расчеты» и «обязательства» в системе бухгалтерского учета. Установлена взаимосвязь между исследуемыми понятиями. Определено влияние трактовки понятия «обязательство» на учет дебиторской и кредиторской задолженности. Обосновано положение, что показатели, рассчитанные на основе экономически выверенных данных, позволят более точно анализировать эффективность осуществляемых вложений. Доказано, что реальная информация об обязательствах существенно влияет на эффективность управления предприятием.

Ключевые слова: расчеты, обязательства, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, контрагенты.

ANNOTATION

The article analyzes economic and legal essence of payments and commitments in the field of accounting. The interrelation between the researched categories is defined. The effect of the term "obligation" treatment on the organization of accounting of receivables and payables is defined. The principle that the indexes calculated with cost-adjusted data let to analyze the efficiency of contribution made precisely. The author proves that the real information on the obligations has significant effect on the firm management efficiency.

Keywords: account, liabilities, receivables, payables, counterparties.

Постановка проблеми. Актуальність досліджень понятійного апарату в економічній та правовій сферах не полишає свого провідного місця. Уточнення й визначення понятійного апарату є невідкладною потребою підвищення ефективності діяльності суб'єктів господарювання. Зміни в суспільному житті змінюють і погляди науковців на окремі явища, тим самим висувуючи проблеми як економічного розуміння, так і правового регулювання в новому аспекті. Здебільшого це стосується понятійного апарату, через який питання та явища не мо-

жуть бути однаково трактовані в різних сферах економіки. Не є винятком і трактування поняття «зобов'язання».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження сутності розрахунків і зобов'язань в системі бухгалтерського обліку здійснили такі науковці, як, зокрема, Ф.Ф. Бутинець, С.Й. Вільнянський, С.Ф. Голов, С.В. Мочерний, К.О. Музиченко, І.В. Орлов, В.Ф. Палій, К.П. Сінянський, Я.В. Соколов, Т.І. Тесленко [2; 5; 10; 11; 12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на незаперечні результати їх досліджень, означена проблема вимагає подальшого вивчення з урахуванням впливу юридичної природи зобов'язання на його економічне розуміння.

Мета статті полягає у дослідженні економічної сутності розрахунків і зобов'язань в системі бухгалтерського обліку і юридичних відносин, що слугують підставою для виникнення зобов'язань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розрахунки стали невід'ємною частиною життя суспільства ще на етапі розвитку цивілізації і, за влучним висловом Ф. Хайека, є «розширеним порядком людського співробітництва» [5]. Виникнення розрахунків між суб'єктами господарювання має безпосередній історичний зв'язок з переходом від натуральної форми господарювання до товарної (ринкової) форми. В економічній літературі термін «розрахунки» трактують як «передачу чи переведення коштів в порядку виконання грошового зобов'язання» [5], що дає змогу відокремити їх від розрахунків в сенсі підрахунку будь-чого.

Як економічна категорія «розрахунки» є діями з відчуження власних коштів на користь іншої особи або отримання коштів від іншої особи, забезпечують здійснення економічних зв'язків між людьми, виробниками і споживачами тощо щодо руху результатів праці, отриманих не для власного споживання, а для задоволення суспільних потреб. Саме розрахунки супроводжують процес обміну, завдяки якому товаровиробники, посередники та продавці вступають у взаємовідносини зі споживачами.

Сутність категорії «розрахунки» тісно взаємопов'язана із сутністю категорії «зобов'язання», під яким в найбільш спрощеному вигляді слід розуміти угоду вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [14]. Факти виникнення зобов'язань та їх погашення (виконання) є розрахунковими відносинами.

Розрахунки і зобов'язання охоплюють широкий спектр суспільних відносин як між окремими фізичними особами та їх групами, так і між юридичними особами. Зобов'язання як борг поширюються на мораль, побутові суспільні відносини і обов'язки, майнові відносини. Зобов'язання у правовому полі є майновими відносинами щодо передачі майна, виконання робіт, надання послуг, створення і використання продуктів інтелектуальної діяльності [3]. Такі відносини завжди виникають між конкретними учасниками комерційно-товарних зв'язків, а тому мають відносний характер, оскільки особа, що володіє зобов'язальним правом, може задовольнити свої інтереси лише через дії зобов'язаної особи.

У розрахунках завжди діють як мінімум дві особи, які називаються контрагентами, тобто партнерами, які беруть участь в угоді і протистоять один одному [5]. Серед усього різноманіття суб'єктів розрахункових відносин особливе місце за величиною, частотою і складністю боргових зобов'язань належить господарським суб'єктам, а саме організаціям, підприємствам, банкам, інвестиційним, страховим компаніям та іншим установам, які здійснюють підприємницьку діяльність.

У відомому письмовому пам'ятнику давнини – папірусі Зенона, датованому 256 р. н. е., – йдеться про необхідність регулярного обліку дебіторської та кредиторської заборгованості у приватних маєтках. Наведені в папірусі рахунки боржників велися як справжні контокорентні рахунки із зазначенням боргу і його погашення [11]. Лука Пачолі у своєму відомому «Трактаті про рахунки і записи», написаному понад 500 років тому, мудро радив персонально враховувати всіх своїх боржників, вказуючи точно їх імена, прізвища та місця народження, скільки вони винні і за що. «Необхідно переписувати власноручні розписки і нотаріальні посвідчення, якщо такі є, <...> всіх своїх довіритель (кредиторів) одного за іншим, так само і дані тобою документи, тобто розписки» [7]. Ці слова є актуальними і в сучасних умовах. Більш того, облік досліджуваних розрахунків ведеться за аналогічними правилами і трансформувалася за ступенем розвитку розрахункових взаємовідносин.

Спочатку розрахунки здійснювалися у формі бартеру як найпростішої форми розрахунків. Однак такі угоди могли безперешкодно

здійснюватися лише за обмеженого набору пропонованих до обміну товарів, що значно ускладнювало процес торгівлі із залученням до нього досить великого кола суб'єктів господарювання [5]. Природно, що в обліку такі операції фіксувалися у натуральному вимірі, зокрема і передачею цінностей в борг. При цьому сам облік, який перебував на стадії зародження, часто вівся одноосібно шляхом простого запам'ятовування. Потреба в реєстрації даних про різноманітні факти господарського життя привела до виникнення перших методів бухгалтерського обліку: інвентаризації і колації (вивіряння всіх розрахунків як дебіторської, так і кредиторської заборгованості раз на тиждень). Водночас виникають і перші рахунки, а саме матеріальні (інвентарні) і рахунки розрахунків (контокорентні) [15].

У процесі розвитку і ускладнення економічних зв'язків в житті суспільства розрахунки зазнали істотних змін, що здебільшого було пов'язано з виникненням грошей як абсолютно ліквідного засобу обміну. Встановити точно момент виникнення грошей досить складно, однак можна з упевненістю стверджувати, що гроші вже були і в Стародавньому Єгипті, ще за часів Геродота, і в Стародавній Греції у вигляді монет (V ст. до н. е.). Саме тому у Стародавній Греції не тільки реєструвалися факти надходження і видачі готівки, але й практикувалися залікові платежі, а також проведення платежів в інші каси. Це явище привело до суттєвого стрибка у розвитку обліку, оскільки гроші виступали спочатку як самостійний об'єкт обліку, потім – як засіб у розрахунках і, нарешті, як міра вартості, ними стали вимірювати всі облікові об'єкти. Бухгалтерія введення грошей з твердим курсом сприяло перетворення натурального обліку на вартісний [11].

З виникненням грошей розрахунки набули грошової форми. При цьому вони переважно здійснювалися готівкою, даючи змогу безперешкодно проводити операції з великою кількістю різноманітних товаровиробників. Істотним недоліком таких розрахунків була необхідність зберігання великих сум готівкою. Крім виникнення грошей, ще одним джерелом розвитку обліку загалом і обліку розрахунків зокрема було стрімке зростання кредитних відносин. З розвитком товарного обміну виникає своєрідна його форма, зважаючи на яку, відчуження товарів може бути відокремлене за часом від реалізації їх ціни, тобто товари можуть бути продані в кредит (у борг). Іншими словами, відбувається становлення комерційного кредитування, під час якого одні господарюючі суб'єкти надають іншим кредит у формі продажу товарів з відстроченням платежу [4]. Розбіжність у часі покупок і продажів породжує функцію грошей як засобу платежу. В результаті кредитної угоди виникає різновид паперових грошей – вексель, або боргове зобов'язання. За ступенем розвитку товарно-грошових відносин готівку стали замі-

нювати векселями (борговими зобов'язаннями), виданими окремими особами.

Широкий розвиток кредитних відносин привів до появи безготівкової форми розрахунків, яка має ряд переваг перед готівковими розрахунками. Застосування безготівкових розрахунків дало змогу істотно знизити витрати на грошовий обіг, скоротити потребу у готівці й забезпечити більш надійне збереження грошових коштів. З кінця XIX ст. безготівкові розрахунки (сьогодні вони фактично становлять до 90%) успішно замінюють платежі готівкою. Готівкою обслуговують переважно розрахунки фізичних осіб і тіньовий господарський оборот юридичних осіб [15].

Формування банківського інституту також вплинуло на розвиток безготівкових розрахунків та організацію їх обліку. Основним досягненням банківської бухгалтерії є облік безготівкових розрахунків, тобто переказ коштів клієнтів за їхніми рахунками. Внесок або переказ коштів здійснювався на підставі платіжних документів, які називалися «діаграфе» [5]. Поточний облік безготівкових розрахунків включав в себе запис імені вкладника, суми вкладу, третіх осіб (одержувача, поручителя). Рахунки клієнтів придбали інші позначення: дебет (він повинен) і кредит (він має). Самі клієнти і банкіри ставали дебіторами (боржниками) і кредиторами (довірителями). Кожен факт руху грошових коштів в касі і здійснення розрахунків з дебіторами і кредиторами відбивався як бухгалтерське проведення «від – до (кому)». Значений прийом виявився вирішальним для розвитку бухгалтерії. Отже, склалася наявна система обліку розрахунків з контрагентами, за якої зобов'язання підприємств у вигляді дебіторської та кредиторської заборгованості відображаються на рахунках з обліку розрахунків.

Юридичний підхід у трактуванні зобов'язань, за визначенням Ж.В. Завальної, полягає у тому, що за змістом «зобов'язання» є певною дією, яка повинна бути виконана в майбутньому, при цьому зобов'язаний суб'єкт несе відповідальність за невиконання свого зобов'язання. Згідно з юридичним трактуванням зобов'язання підприємства сприймаються користувачами бухгалтерської звітності як майбутні грошові потоки. Дебіторська заборгованість розглядається як грошові кошти, які мають надійти підприємству, а кредиторська заборгованість, відповідно, – як майбутні виплати, тобто відтік (вилучення) грошових коштів з обороту підприємства [3].

Отже, зі змісту чинних правових норм випливає, що зобов'язання повинні відображатися на рахунках з обліку розрахунків за сумами, що підлягають отриманню або виплаті на кожен конкретний момент часу, або за розміром ціни угоди (зобов'язання, підставою яких є договір), або за розміром, що визначається законом (зобов'язання, підставою яких є закон). Крім того, зобов'язання можуть оцінюватися

за сумою, що підлягає відшкодуванню шкоди, визнаної пасивною стороною зобов'язання. При цьому з моменту виникнення зобов'язання до моменту його погашення сума оцінки може змінитися тільки через дії зазначених факторів.

Аналізуючи юридичне трактування зобов'язань, слід зазначити, що їх оцінка визначається принципом номіналізму. За ствердженням Л.А. Лунца, оцінка зобов'язань не схильна до впливу ніяких економічних чинників, зокрема інфляції [11]. Таким чином, юридичний підхід до визначення реального розміру зобов'язань ігнорує той факт, що він весь час змінюється.

Економічний підхід дає змогу значно ширше розглянути зміст категорії «зобов'язання». З економічної точки зору зобов'язання суб'єкта господарювання, тобто дебіторська і кредиторська заборгованість, є відносинами між різними особами, які виникають під час передачі грошей (майна, коштовностей) у тимчасове користування на умовах повернення і, як правило, зі сплатою відсотків. Іншими словами, дебітор у площині зобов'язань є особою, яка отримала кредит від підприємства, кредитор – особою, яка надала цей кредит. Відповідно, дебіторська заборгованість – це кредит, наданий підприємством своїм контрагентам, а кредиторська заборгованість – кредит, наданий підприємству його контрагентами.

Таким чином, наявність кредиторської заборгованості перед контрагентами може означати те, що підприємство з моменту виникнення цієї заборгованості до моменту її погашення отримує у розпорядження додатковий обсяг коштів в сумі наявного боргу. Бухгалтерські проведення, що відображають придбання активів на умовах подальшої оплати, доводять, що протягом часу, доки борг не буде погашено, покупець фактично користується подвійним обсягом коштів. По-перше, у власність (розпорядження) підприємства переходять придбані активи, які будуть приносити йому доходи, а по-друге, ті гроші, які тимчасово не будуть виплачені постачальнику, можуть використовуватися в обороті, приносячи прибуток. Якщо на суму заборгованості перед кредитором через умови договору не нараховуються відсотки, підприємство отримує від своїх постачальників абсолютно безкоштовний кредит. Отже, чим більшим є термін з моменту виникнення боргу до моменту його погашення, тим вигіднішою є угода для дебітора.

Економічний підхід, на наш погляд, передбачає зовсім інші правила оцінки зобов'язань господарюючих суб'єктів, побудованих за принципом тимчасової цінності грошей. Обчислення поточної суми зобов'язань за зазначеним вище принципом означає процедуру нарощення або дисконтування, даючи змогу реально визначити належну до отримання суму зобов'язань протягом періоду його погашення. Знецінення грошей у часі, як наслідок дії принципу тим-

часової їх цінності, визначається двома факторами: інфляцією і відсотком прибутку підприємства. Особливо гостро потреба у формуванні достовірної інформації, згідно з економічними реаліями, виявляється в сучасних умовах, коли суми окремих угод перевищують мільйонні значення. У подібних умовах роль економічної оцінки зобов'язань значно зростає. При цьому сутність такої оцінки полягає не у зміні підсумкового фінансового результату, а у зміні його розподілу у часі, даючи змогу спостерігати за змінами вартості активів і зобов'язань за кожний звітний період окремо.

Висновки. Вибір варіанту трактування поняття «зобов'язання» є важливим з огляду на формування інформації в системі бухгалтерського обліку, який є основою для здійснення економічного та фінансового аналізу, зовнішнього і внутрішнього контролю тощо. Інформація про зобов'язання суттєво впливає на ефективність управління підприємством. Показники, розраховані на підставі економічно вивірених даних, дадуть змогу більш точно аналізувати ефективність здійснюваних вкладень, а також знизити ризики внаслідок розрахунків підприємства з контрагентами.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аномалії в цивільному праві України : [навчально-практичний посібник] / відп. ред. Р.А. Майданик. – К. : Юстиніан, 2007. – 912 с.
2. Вільнянський С.Й. Загальне вчення про зобов'язання / С.Й. Вільнянський // Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – Т. 9. – К. : Юридична книга, 2008. – 465 с.
3. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж.В. Завальна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 147–150.
4. Менгер К. Основания политической экономии / К. Менгер // Австрийская школа в политической экономии: К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М. : Экономика, 1992. – 493 с.
5. Мочерний С.В. Економічна енциклопедія : в 3 т. / С.В. Мочерний. – К. : Академія, 2000– . Т. 1. – 2000. – 864 с.
6. Музиченко К.О. Економічна сутність розрахункових операцій / К.О. Музиченко // Управління розвитком. – 2014. – № 15. – С. 66–68. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uproz_2014_15_32.
7. Пачоли Л. Трактат о счетах и записях / Л. Пачоли. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 364 с.
8. Піхняк Т.А. Економічна сутність безготівкових розрахунків / Т.А. Піхняк, М.А. Кобилецька // Молодий вчений. – 2014. – № 6 (2). – С. 13–15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_6\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_6(2)_4).
9. Савинь Ф.К. Обязательственное право / Ф.К. Савинь ; предисл. В.Ф. Попондопуло ; перев. с нем. В. Фуксаи, Н. Мандро. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 365 с.
10. Сінянський К.П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія / К.П. Сінянський // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2016. – Вип. 39(2). – С. 25–31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39(2)_7).
11. Соколов Я.В. Занимательные очерки истории бухгалтерского учета / Я.В. Соколов, М.Л. Пятов // 1С: Бухгалтерский учет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buh.ru/document-51>.
12. Тесленко Т.І. Виникнення зобов'язань, їх класифікація та відображення у фінансовій звітності / Т.І. Тесленко // Науковий вісник Національної академії державної податкової служби України. – 2014. – № 1(23). – С. 122–126.
13. Хомін П.Я. Особливості обліку розрахунків з постачальниками (підрядниками) по нових реєстрах журнальної форми / П.Я. Хомін // Бухгалтерський облік та аудит. – 2012. – № 116 ; 2013. – № 1. – С. 59–62.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/5>.
15. Шира Т.Б. Зарубіжний досвід організації обліку розрахунків з покупцями / Т.Б. Шира // Наукові записки Української академії друкарства. – 2014. – № 4. – С. 72–78.